

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОСТОРУ ПАМ'ЯТІ В ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ (НА ПРИКЛАДІ МАЙДАНУ ВОЛІ В М. ЗАПОРІЖЖІ)

TRANSFORMATION OF MEMORY SPACE IN A FRONTLINE CITY (ON THE EXAMPLE OF MAIDAN VOLI IN ZAPORIZHNYA)

Статтю присвячено актуальним проблемам формування й переформатування просторів пам'яті під час повномасштабного російського вторгнення. Автор розглядає простір пам'яті як ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, що відображає засвоєння, запам'ятовування й відтворення минулого досвіду в системі образів. Розвивається думка, що простір пам'яті є полем діяльності соціальних акторів, які прагнуть вписувати його у власні інституціональні структури та практики повсякденної діяльності, наповнювати своїми маркерами й значеннями, показувати власні здобутки та перемоги. Констатується, що за умов війни в просторах пам'яті відбувається переоцінка місць пам'яті – просторово-територіальних локацій, що втілюють сукупність індивідуального та колективного соціального досвіду. Робиться висновок, що простір пам'яті великого міста має подвійну ідентифікацію: через місця пам'яті, де відбувалися значущі події, і сукупність спогадів, уявлень і комунікацій, емоцій, що виникають у контексті цих подій.

На прикладі Майдану Волі в м. Запоріжжя демонструється акомодация меморіальних просторів – російського імперського, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., радянського, пострадянського й сучасного (після 2014 р.). У період Української революції саме тут творилася альтернативна, недержавська модель історії Запоріжжя. Події тих років засвідчили, що простір пам'яті, з одного боку, конструюється соціальною реальністю, а з іншого – може генерувати цю реальність. Відзначається, що через облаштування місць пам'яті панівні соціальні групи вибудовують систему символічної комунікації, яка свідчать про те, хто є носієм влади. У рамках цього підходу в другій половині 1970 рр. влада намагається надати простору Майдану Волі нового, пролетарського забарвлення, установивши пам'ятник Ф. Дзержинському. Попри це дослідник показує, що після здобуття незалежності України дискурс досліджуваного простору пам'яті зазнає суттєвих трансформацій – від пізнорадянсько-урбаністичного до національно-патріотичного.

Ключові слова: простір пам'яті, місця пам'яті, меморіалізація, міська історія, культурні смисли.

The article is devoted to the current problems of forming and reformatting memory spaces during the full-scale Russian invasion. The author considers the space of memory as a value-filled layer of cultural heritage, reflecting the assimilation, memorization and reproduction of past experience in the system of images. The idea is developed that the space of memory is a field of activity of social actors who seek to fit it into their own institutional structures and practices of everyday activity, fill it with their markers and meanings, show their own achievements and victories. It is stated that under conditions of war, places of memory – spatial and territorial locations that embody the totality of individual and collective social experience – are reassessed in the spaces of memory. It is concluded that the space of memory of a large city has a double identification: through places of memory, where significant events took place, and the totality of memories, representations and communications, emotions that arise in the context of these events. The example of Maidan Volia in Zaporizhzhia demonstrates the accommodation of memorial spaces – Russian imperial, national liberation struggles of 1917–1921, Soviet, post-Soviet and modern (after 2014). During the Ukrainian Revolution, an alternative, non-Soviet model of Zaporizhzhia history was created here. The events of those years showed that the space of memory, on the one hand, is constructed by social reality, and on the other – can generate this reality. It is noted that through the arrangement of places of memory, dominant social groups build a system of symbolic communication that indicates who is the bearer of power. As part of this approach, in the second half of the 1970s, the authorities tried to give the space of Maidan Volia a new, proletarian color by erecting a monument to F. Dzerzhinsky. Despite this, the researcher shows that after Ukraine gained independence, the discourse of the studied memory space underwent significant transformations – from late Soviet-urban to national-patriotic.

Key words: memory space, places of memory, memorialization, urban history, cultural meaning.

УДК 316.334.55+316.4.051.62+303.442.23
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.78.2.2>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Зубченко О.С.

к.соціол.н., доцент, доцент кафедри
філософії та соціології
Маріупольський державний університет
ORCID ID: 0000-0001-6748-3981

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Повномасштабна російська агресія зумовила активізацію старих і виникнення нових соціальних розколів у фізичному та символічному просторах – між тилом і фронтом, вільними й окупованими територіями, умовно безпечними й небезпечними для життя регіонами тощо. Особливого значення контури такої соціальної диференціації набувають у прифронтових містах, де вплив війни відчувається щохвилини – через гул сирен і «шахедів», велику кількість людей у формі та військових авто на вулицях, забиті фанерою вікна й тривалі відключення електрики.

Війна як екстремальна соціальна ситуація призводить до творення нових і переосмислення наявних образів навколишнього світу, своєї малої Батьківщини, рідного міста. Особливу роль відіграють місця пам'яті – просторово-територіальні локації, які перестають бути просто точкою на карті або географічними координатами, а перетворюються на індивідуальну або колективну сукупність соціального досвіду.

З початком великої війни багато звичайних місць набули для жителів Запоріжжя іншого значення, серед них – розбитий автовокзал, прохідна заводу «Мотор-січ» і колишня СТО на вул. Іванова,

де від російських бомб загинули десятки людей, зруйноване кафе «Маленький Париж», понівечений Дніпрогес тощо. І чим ближче до лінії фронту, тим більше таких локацій, де колись вирувало життя, а нині – страх і морок. Разом із цим нове смислове наповнення отримують і локації з багатим минулим, які бачили запеклі битви, переможні паради та повалення ідолів. Особливо актуальною на цьому тлі виглядає проблема акомодатії в сприйнятті нами різних історичних подій – як далеких і довгий час замовчуваних (національно-визвольні змагання 1917–1921 рр.), так і сучасних (Револуція Гідності 2013–2014 рр, російсько-українська війна).

При підготовці наукової розвідки ми спиралися на концепції П. Рікьора (ідеологічна маніпуляція, стирання та забуття пам'яті) [25], П. Хальбвакса (соціальні рамки пам'яті) [37], П. Нора («*Les lieux de memoire*» – це будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею чи під впливом часу набуло значення символу в меморіальній спадщині) [22], М. Блока (повсякденні культурні смисли) [4] та А. Лефевра (вулиця як театр спонтанності) [35]. Також у нагоді став творчий доробок Л. Нагорної (комплексний аналіз історичної пам'яті) [19; 20], С. Набок (адаптація західних меморіально-просторових концепцій до українських реалій) [17], М. Гриценка (характеристика публічного простору міста) [8], С. Водотики та Л. Савенок (проблеми декомунізації міського простору) [7], Н. Міхно (семантика міського простору) [16] та О. Паньків (екзистенційні виміри життя міста під час війни) [24].

Разом із тим усе ще малодослідженим залишається питання перетинання просторів пам'яті, колишнього і нинішнього сприйняття людьми одних і тих самих вулиць і будинків, цінностей, що дають змогу «впізнавати» та правильно інтерпретувати дії одне одного.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. А. Киридон визначає простір пам'яті як систему координат для процесів смислотворення. Структура цього простору є своєрідною моделлю відтворення подій, і, навпаки, уявлення простору допомагає відновити фрагменти пам'яті, сюжетні лінії, постаті. При цьому йдеться про уявний конструкт, який сам по собі не відображає дійсність, а лише моделює наші спогади, залежно від зовнішніх обставин, джерел інформації та особливостей комунікаційного ланцюжку. Розвиваючи думку, дослідниця зауважує, що простір пам'яті – це ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, який відображає засвоєння, запам'ятовування й відтворення минулого досвіду в системі образів [12, с. 206].

Виходячи з такого розуміння, визначено локалізацію об'єкта дослідження – Майдан Волі, що знаходиться в Олександрівському (кол. Жовтневому) районі м. Запоріжжя на перехресті вул. Дніпровська (Лепіка) із пр. Соборним (Леніна) та вул. Поштовою (Горького). Для коректнішого відображення історико-культурного дискурсу Старого міста ми

розширили свій аналіз на територію двох кварталів між пр. Соборним і вул. Поштовою – від вул. Академіка Чабаненка (Радянської) до вул. Левка Лук'яненка (Тургенєва).

З часів Античності площа розглядається як найважливіший суспільний простір міста, серце міської культури [11]. Проте Майдан Волі не виконує класичні функції Агори: на ньому важко зібрати мітинг, організувати культурну подію чи просто погуляти. Права частина зайнята трамвайними коліями та зупинковою інфраструктурою; ліва – перетворилася на велику парковку й місце відправлення обласних (Оріхів, Новомиkolaївка), міжміських (Дніпро, Київ) і міжнародних (Варна, Стамбул) автобусних рейсів, а центральна – являє собою трисмугову автомобільну дорогу. Через площу проходять шість трамвайних маршрутів, які поєднують Вознесенівський, Заводський, Олександрівський і Шевченківський райони. Символічно, що саме від Майдану Волі 17 липня 1932 р. рушив перший трамвай до Дніпрогесу й саме тут у 1993 р. трапилося перше (і поки, на щастя, останнє) в історії обласного центру сходження вагонів із рейок з людськими жертвами й великою кількістю поранених.

Від майдану ведуть шляхи до колись популярних локацій – річкового вокзалу, залізничної станції «Запоріжжя-2» та парку «Дубовий гай». Тут згадуються міркування П. Сорокіна: «Соціальний час може (і повинен) бути визначений у власній системі координат як зміна або рух соціальних феноменів через інші феномени, взяті за точку відліку» [36, р. 617]. Занепад річкового вокзалу починається у 1990 рр. із руйнування внутрішнього водного сполучення, а після підриву російськими окупантами Каховської ГЕС нижній б'єф Дніпра стає непридатним для судноплавства. Вокзал «Запоріжжя-2» фактично зупинив роботу вже в перші години великої війни: остання електричка до Мелітополя відправилася о 10.20 22.02.2022. Разом із тим запускання міського парку пов'язане не лише з війною (знищення популярного ресторану ракетним ударом, обміління ставок через падіння рівня Дніпра), а й з безгосподарністю міської влади.

Таким чином, територія Майдану Волі є потужним, але дегуманізованим транзитним простором. Недружність до пішоходів робить його проблемним для ідентифікації як окремого елемента міського простору, адже лише при пішохідному, найприроднішому виді, руху людина сприймає середовище повноцінно [23, с. 56]. Нині людина без авто може розраховувати хіба що на місце на трамвайній зупинці – островці безпеці посеред дороги зі жвавим рухом.

Вище ми вже побачили, що навіть топонімічний ряд цього району Запоріжжя, який називають Старим Містом, свідчить про багаточисельність дискурсів історичної пам'яті. Л. Нагорна відзначає, що як специфічна соціальна субстанція й суспільна функція дискурс являє собою своєрідний семіотичний простір, складний інтегральний продукт

взаємодії багатьох соціальних і політичних, матеріальних та ідеальних факторів [20, с. 29]. На думку М. Фуко, «історія ідей (що розгортаються у цьому просторі – *авт.*), описує конфлікти між старим і новим, опір набутого, придушення ним усього, що ніколи не було сказано, покрови, якими вона його ховає» [29, с. 223]. Свідчення цього напруженого протистояння – навіть у назвах Майдану Волі в різні роки: пл. Качельна (1870–1890 рр.), пл. Пушкінська (1899–1920 рр.), пл. Комунарів (перші роки радянської влади) та пл. А. Гітлера (за часів німецької окупації).

За якими напрямками триває ця боротьба? А. Кирдон виділяє дві видові характеристики простору пам'яті: психологічний феномен індивідуальної або колективної свідомості, що формує різноманітні (іноді суперечливі) образи подій, явищ, емоційного поля тощо, і структурований фіксований простір, якому надаються пам'яттєві смисли [12, с. 206]. Виходячи із цього, можна виділити п'ять дискурсів вивчення простору пам'яті Майдану Волі: російський імперський, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., радянський, пострадянський і сучасний (після 2014 р.).

Праворуч від майдану по вул. Поштовій (на початку ХХ ст. – Катеринославська) знаходиться перша міська теплоелектростанція, яку запустили в експлуатацію в липні 1911 р. Наявність електрики в домівках жителів центральної частини Олександрівська (куди її встигли провести до початку Першої світової війни) стала одним із маркерів соціальної диференціації. Зокрема, лампочка коштувала 1 рубль – як два кілограми м'яса. Тариф на підключення також був чималим. Один кіловат коштував 30,5 коп., а за місяць намотувало приблизно на 4,5–11 р. [2]. Модернова споруда з елементами псевдоготики й великими венеціанськими вікнами після двох відбудов збереглася й до сьогодні. Нині в будинку знаходиться відділення ПАТ «Запоріжобленерго», яке під час блекаутів 2022–2024 рр. стало точкою соціальної напруги через масове невдоволення запоріжців вибірковим і несправедливим, на їхню думку, застосуванням графіків погодинних відключень електрики.

Як зазначає Н. Міхно, важливим елементом архітектурного ландшафту міста є культові споруди як культурно-ідеологічне наповнення його просторових форм [15, с. 66]. Синагога кравців, яку зведено в 1888 р., розташована в лівій частині Майдану Волі. Місто Олександрівськ входило до «смуги осілості», де дозволялося проживати євреям. На початку минулого століття вони становили 35,9% міського населення [26].

Заклад мав статус юдейського молитовного будинку («молитовної школи»). Назва свідчить, що серед єврейського населення довго зберігався вплив давніх традицій професійної стратифікації. Цехові спільноти могли об'єднувати як людей однієї спеціальності (наприклад, кравців чи чоботарів), так і ремісників різного фаху. При цьому цехи виконували не лише функції професійної

підготовки, надання «вхідного квитку» до справи та внутрішнього соціального контролю, а й організації духовного життя.

Друга світова війна вписала страшну сторінку до історії Синагоги. Після нацистської окупації Запоріжжя в жовтні 1941 р. тут розташовувався пункт реєстрації євреїв (понад 1,8 тис. осіб) [3]. Протягом січня-квітня 1942 р. майже всіх було розстріляно на південній околиці міста. На згадку про трагедію Холокосту на будівлі встановлено меморіальну дошку, а вже у травні 2022 р. Синагогу кравців пошкодили ракетним обстрілом ідейні нащадки нацизму – російські загарбники.

Події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у Запоріжжі, про які до останнього часу практично нічого не знали не лише пересічні містяни, а й фахівці, утворюють нерадянський і неросійський дискурс міської історії. При цьому Майдан Волі був епіцентром регіональних процесів національно-культурного відродження та збройного протистояння між українськими силами й російськими більшовиками.

Уже за кілька тижнів після початку Української революції 24 березня 1917 р. в Олександрівську відновили діяльність осередку товариства «Просвіта». До нього долучаються сотні містян, створюються шкільна, бібліотечна, лекційна та співоча комісії. 10 липня 1917 р. очільник просвітян О. Лазаренко звертається до міської думи з проханням передати їм будівлю Народного дому (сучасна адреса – вул. Поштова (кол. Катеринославська, Горького), 71). Цю ініціативу підтримали представники політичних і парамілітарних структур – Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, куренів «Хортиця» та «Січ» [6]. Подолавши бюрократичний опір, уже до весни 1918 р. активісти отримують Народний дім у повне розпорядження. Навколо твориться український культурний простір: кварталом вище в міському саду влаштовуються велелюдні народні гуляння, а на центральній вулиці міста відкривають кіоск з українськими книжками [33, с. 6–11].

Таким чином, можна погодитися, що соціальний простір, з одного боку, конструється соціальною реальністю (горизонтальна самоорганізація та формування патріотичних мережевих структур), а з іншого – сам творить цю реальність (популярності набувають українське друковане слово, пісня й театр, починає українізуватися освіта) [10, с. 63]. Разом із цим соціальний простір зумовлює особливості взаємодії, контактів і комунікації індивідів.

У зв'язку з цим згадаємо події грудня 1917 р. – перший досвід відбиття російської агресії нашими земляками. Після Жовтневого перевороту в Олександрівську активізувалася червона гвардія, що формувалася паралельно з проукраїнськими структурами. Поштовхом для початку збройного протистояння стало захоплення більшовиками м. Синельникове. Зранку 12 грудня явна перевага була на боці промосковських сил: 300 червоногвардійців проти 40 вільних козаків, 13 військових і де-

сяти офіцерів, в основному учасників «Просвіти». Одним із епіцентрів триденних боїв, які точилися в середмісті, стає згадана нами міська електро-станція (сучасна адреса – вул. Поштова (кол. Катеринославська, Горького), 73). До ранку 13 грудня українським захисникам вдалося відбити будівлю й оточити загарбників біля будинку Лещинського, де знаходилася більшовизована Рада робітничих і солдатських депутатів [9]. Після напружених перемовин чорноморські матроси, які допомагали загарбникам, рушили до Криму. В Олександрівську збереглася українська влада, але за два тижні червоним таки вдалося захопити місто. Поховання жертв з обох сторін конфлікту здійснили на Пушкінській площі поряд із Народним домом у братській могилі [31].

Проте надалі радянська влада починає міфілогізувати цю історію. Офіційна версія говорить, що «здесь покоятся 13 матросов-черноморцев из отряда Мокроусова», проте, за підрахунками запорізького історика Р. Акбаша, у сквері на Майдані Волі поховано не менше ніж 70 осіб – матроси, червоноармійці, пропагандисти й місцеві більшовицькі вожді Анголенко й Леппік. Восени 1941 р. тут знаходять останній притулок учасники оборони Запоріжжя від нацистських загарбників, а в 1944 р. – перший секретар міськкому партії П. Комаров, який загинув за загадкових обставин [2].

А. Лефевр відзначає, що особливе значення у виробництві простору відіграє надання йому символічного й емоційного значення [35, р. 62]. У 1927 р. пантеон «павших за октябрь» прикрашають гранітним обеліском, а в 1965 р. запалюють вічний вогонь. Після демонтажу пам'ятника Леніну у 2016–2018 рр. тут на річницю Жовтневого перевороту збиралися прихильники лівих сил. Із початком декомунізації постало питання про ліквідацію запорізького «мавзолею» та перенесення могил на кладовище. Однак після тривалих дискусій вирішили не чіпати прах загиблих, а змінити статус поховання на «братську могилу учасників періоду національно-визвольних змагань в Україні».

Не менш важливе значення для формування простору пам'яті Майдану Волі мав спільний парад українських січових стрільців В. фон Габсбурга (відомого як Василь Вишиваний) і воїнів-запоріжців під командуванням П. Болбочана на честь звільнення Олександрівська від більшовиків 18 квітня 1918 р. Для наших співвітчизників, які тривалий час були розділені імперськими кордонами, ця зустріч стала справжнім культурним шоком. Учасник параду А. Кігічак згадує: «Ми були дуже здивовані, коли почули українську мову між австрійськими полками... Після початкового здивування і недовір'я запанувала між нами велика радість, що довгі-предовгі віки неволі не вбили в галицької частини нашого народу національного духа» [13, с. 76]. У цьому контексті звернемося до міркувань М. Козловської: «Свято – це час, що пов'язаний із сакральністю, а участь у святкових заходах інституційно поєднує людей, дає змогу відчутти

себе єдиним цілим, причетним до культурної та релігійної традиції» [14, с. 84].

Історик Ю. Щур так описує той день: «УСС рушили з Півдня, а Запоріжці з півночі (по сучасній вул. Дніпровській – *авт.*). Поперед січових стрільців йшла церковна процесія з хоругвами, духовенством і керівництвом міста. Назустріч їхав П. Болбочан, за ним – оркестр, потім йшов 2-й Запорізький полк, далі – 1-й кінний полк ім. К. Гордієнка, за ними гарматний полк, Кінногірський дивізіон О. Алмазова, броневих автомобілів». Весняне свято відображало, з одного боку, радість звільнення від більшовицького терору, а з іншого – віру городян у силу української армії [32, с. 7]. Як зауважує Й. Гейзінга, свято стає суверенним вираженням культури й формою, за допомогою якої люди втілюють почуття єдності одне з одним [34, р. 72].

Саме через нерадянські форми й смисли минулих років після Другої світової війни Майдан Волі стає «пасинком» для місцевої влади. Новий культурний і суспільний центр району розбудовується поряд, на Майдані Радянському (нині – Університетський), де встановлюють пам'ятник танковому екіпажу М. Яценка, зводять популярний торговий центр – Будинок одягу, розбивають затишний сквер. Натомість на Майдані Волі найбільшим осередком соціальної активності лишається кінотеатр Леніна (колишній Народний дім). Влада прагне надати будівлі нової, пролетарської ідентичності й навіть установлює меморіальну дошку на честь перебування В. Маяковського в лютому 1928 р. [2].

Важливим моментом у післявоєнній історії нашого простору стає трамвайне сполучення за маршрутом № 5 (Майдан Волі – Пристань). Він мав лише чотири зупинки довжиною всього в декілька кілометрів. У середині 1960 рр. після відкриття парку «Дубовий Гай» і реконструкції вул. Глісерна трамвай дає поштовх соціально-економічному розвитку південно-східної частини району. Ним користуються як робітники порту та Судремзаводу, так і жителі міста й області, які прямують до катерів на Хортицю, Біленьке й Розумівку. Поряд із трамвайним кільцем роблять кінцеві зупинки кількох автобусних маршрутів. Проте на початку 1980 рр. після будівництва Набережної автомагістралі маршрут закрили, вагони списали, а колії поступово демонтували [27]. Трамвай № 5 залишився в пам'яті старшого покоління як один зі смислоутворювальних елементів післявоєнного простору Майдану Волі, а для решти запоріжців став однією з міських легенд.

Паралельно з розвитком транспортної інфраструктури в другій половині 1970 рр. трансформацій зазнає ліва частина Майдану Волі. У 1977 р. до 60-ї річниці створення Всеросійської надзвичайної комісії (ЧК) з ініціативи управління КДБ в Запорізькій області тут встановлюють пам'ятник Ф. Дзержинському [1]. У рамках підготовчих робіт зносять літнє кафе, дитячу бібліотеку та близько десятка будинків, планують і заможують територію, висаджують новий сквер тощо.

Аналізуючи фізичну й хронологічну локацію монумента, варто згадати, що значення місць пам'яті розгортаються в кількох вимірах – просторовому, символічному, культурному та соціальному. Вони взаємодіють між собою й формують колективну пам'ять, що транслюється через тексти, образи й ритуали. Очевидно, що поява пам'ятника відображала зростання ролі КДБ у політичному житті СРСР наприкінці 1970 рр. на тлі значного посилення репресій проти дисидентського руху. Разом із цим правлячому режиму важливо було маркувати чужий, «петлюрівсько-націоналістичний» простір, створивши «правильний» монументальний дискурс. «Архітектура міста – це система символічної комунікації, яка свідчать про те, хто є носієм влади, на чому ця влада тримається», – відзначає Н. Міхно [15, с. 71]. Проте ватажок чекістів так і не став важливою частиною ані офіційного, ані тим більше народного дискурсу. Тут не проводили мітингів і демонстрацій, не призначали побачень і лише зрідка приносили квіти.

Пострадянський період приносить Майдану Волі чимало змін. Тут з'являється один із перших у місті осередків нічного життя – Cosmic Bowling, де подають коктейлі, палять кальян і грають у кеглі до ранку. Символічно, що заклад відкривають на місці одного з найбільших у районі гастрономів радянського зразка, де завжди стояли черги за маслом, ковбасою та сиром. Як відзначає І. Набруско, процес споживання відіграє одну з найважливіших ролей у функціонуванні механізмів соціальної диференціації та ідентифікації, формує ідеологію споживання як певний світоглядний простір [18, с. 326]. Невід'ємним елементом ідеології є символи, які використовуються для соціального контролю. Наприкінці 1990 – на початку 2000 рр. заповнена шикарними авто стоянка біля нічного клубу стає одним із маркерів розкішного життя «нових українців». Проте поступово локація набуває популярності серед молоді та студентів. «Залишок коштів, який є в розпорядженні після задоволення найбільш нагальних матеріальних потреб, вельми часто відводиться на демонстративне споживання», – констатує Т. Веблен [5, с. 228].

Неоднозначним моментом розвитку досліджуваного соціального простору стає створення скверу Прикордонників у 2007–2010 рр. Запоріжжя ніколи не було прикордонним містом, а створення такого топонімічного об'єкта поблизу пам'ятника очільнику ВЧК-КДБ, яким були підпорядковані прикордонні війська СРСР, варто розглядати як спробу реанімації радянського історичного дискурсу. Це відчуття посилюється, коли до річниці початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. у парку встановили монумент прикордонникам усіх часів із видозміненою емблемою КДБ.

Перемога Революції Гідності принесла потужний запит на оновлення меморіального простору наших міст. Проте через російську агресію на Сході держава не змогла надати оперативної відповіді. Запорізька міська рада, де більшість становили

колишні регіонали та комуністи, також самоусунулася від вирішення цього питання. За таких умов ініціатива переходить до громадськості. 7 листопада 2014 р. близько 200 осіб із ломами, молотами й тросами, не усвідомлюючи технічних складнощів, намагаються знести пам'ятник Дзержинському. На захист монументу зібралися два десятки ветеранів-прикордонників [28]. Тодішні події продемонстрували чимало зразків стихійної соціальної самоорганізації – вироблення механізму розкошування пам'ятника, збір коштів на оренду автокрана, розподіл ролей між тими, хто зносить монумент, протидіє правоохоронцям і відбивається від оборонців «залізного фелікса». Протестувальникам став у нагоді досвід, набутий на запорізькому майдані 2013–2014 рр. Хоча пам'ятник повалити не вдалося (його знесуть у березні 2016 р. після ухвалення декомунізаційних законів, за рішенням нового складу міськради), але з того вечора можна вести відлік сучасного етапу трансформації досліджуваного соціального простору.

Повалення Дзержинського не вирішило проблеми надання нових сенсів площі в серці Старого міста, хоча такі спроби періодично й робилися. У сквері Прикордонників висаджують алею платанів на честь загиблих захисників України; розміщують Залізний трон Сходу – стилізоване крісло, що виготовлене з осколків мін і снарядів, якими російські агресори обстрілюють наші міста й села; установлюють два невеликі хрести на честь запорозьких козаків. Така еkleктичність змушує згадати П. Нору, який характеризував власний пошук «просторів пам'яті» як заняття археологією [22, с. 189], адже зміни в сучасному світі настільки стрімкі, що всі новації вже назавтра застарівають, а отже, і звертання до колективної пам'яті втрачає сенс.

Саме на роздоріжжі такого «футурошоку» опинився проєкт пам'ятника polegлим захисникам України, який на початку 2022 р. виграв конкурс та отримав схвалення міської влади. Планувалося, що майбутній меморіал матиме форму здвоєного тризубу й міститиме мечі та козацький хрест. Водночас посадовці збиралися провести реконструкцію занедбаної площі, зробити сучасну локацію з wi-fi, відеоспостереженням, гарним освітленням і «сухим» фонтаном [29]. На жаль, ці плани перекреслило повномасштабне російське вторгнення.

Увічнення пам'яті наших воїнів набуло нового забарвлення вже в рамках громадської ініціативи. У травні 2023 р. дружини загиблих запорізьких військових створили меморіальний простір «Прапорець пам'яті», який розмістили на постаменті, що залишився після демонтажу пам'ятника Дзержинському. Спочатку це було 10 прапорців, які встановили в корзинку із землею. На жаль, простір почав розширюватися, з'являлися нові прапорці, а на постамент почали клеїти фото загиблих солдат. Водночас як в офлайн, так й онлайн тривають самоорганізаційні процеси в середовищі рідних і близьких наших захисників. У травні 2025 р. місце пам'яті суттєво оновлюється: з'являється банер із

196 фото українських воїнів з QR кодами, замінюються зношені прапорці, а також розробляються єдині правила та формат розміщення інформації [21]. Паралельно із цим подвиг наших героїв увічнюють в інших районах – Алея пам'яті полеглих героїв у центрі Запоріжжя, Дерево пам'яті в парку Металургів і парк Героїв Національної Гвардії України на Бабурці.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У ході дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, простір пам'яті постає як ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, що відображає засвоєння, запам'ятовування та відтворення соціального досвіду через систему різних образів. Він може не мати чітко окреслених територіальних або хронологічних рамок, переорієнтуватися відповідно до потреб і запитів сьогодення, нівелювати старі й породжувати нові символи. Простір пам'яті є полем діяльності соціальних акторів, які прагнуть вписувати його у власні інституціональні структури й практики повсякденної діяльності, наповнювати його своїми маркерами та значеннями, показувати свої здобутки й перемоги.

По-друге, простір пам'яті великого міста набуває подвійної ідентифікації: через певні місця, де відбувалися значущі події (битви, повстання, проголошення важливих актів, відкриття знакових об'єктів), і сукупність спогадів, уявлень і комунікацій, емоцій – усього того, що ми або наші нащадки згадуватимуть про ці події. Саме тому панівні соціальні групи завжди намагаються заволодіти дискурсом пам'яті й нав'язати всьому суспільству його власне трактування. Разом із тим контекст сприйняття місць пам'яті змінюється залежно від суспільно-історичних обставин, одні локації можуть меморіалізуватися протягом кількох днів, а інші – навіпаки, забуватися.

По-третє, ще донедавна Майдан Волі в м. Запоріжжя сприймався городянами переважно в пострадянсько-урбаністичному ракурсі – як місце, де стояв пам'ятник Дзержинському, і перехрестя кількох важливих шляхів. Останніми роками, а особливо після початку повномасштабного російського вторгнення, цей простір починає переосмислюватися через дискурси, пов'язані зі збройною боротьбою за свободу й незалежність України в 1917–1921 рр. і на сучасному етапі. Згадуються слова П. Рікера, що «забуття бере участь водночас й у хворобі пам'яті, і в одужанні історії» [25, с. 37]. Проте перетворення закинутої та еkleктичної території на місце пам'яті, що буде гідне українських воїнів усіх часів, вимагатиме не тільки комплексних архітектурних рішень, а й великої інформаційно-просвітницької роботи. Разом із цим існує нагальна необхідність продовження наукових пошуків із переосмислення міської історії під час війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акбаш Р. 20 грудня в історії Запоріжжя: церква на Малому і пам'ятник Дзержинському. Акбаш знає: екскурсії в часі та по Запоріжжю. 20.12.2022.

URL: <https://akbash.zp.ua/?p=3104> (дата звернення: 25.10.2025).

2. Акбаш Р. Прогулянки по Запоріжжю з Романом Акбашем: гуляємо Майданом Волі. 061 – сайт міста Запоріжжя. 06.04.2016. URL: <https://www.061.ua/news/1180700/progulki-po-zaporozu-s-romanom-akbasem-gulaem-po-plosadi-svobody> (дата звернення: 26.10.2025).

3. Акбаш Р. Тургенєва, 22: Синагога кравців. Акбаш знає: екскурсії в часі та по Запоріжжю. 24.03.2023. URL: <https://akbash.zp.ua/?p=4331> (дата звернення: 25.10.2025).

4. Блок М. Апологія історії або ремесло історика / переклад з фр. М. Марченко. Київ : Лаурис, 2018. 144 с.

5. Веблен Т. Про соціальні інститути і функції «класу нероб». Гуменюк Л.Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності) : у 2 томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Т. 1. С. 222–229.

6. Виписка з журналу Олександрівської міської думи від 21 липня 1917 р. про прохання передачі товариству «Просвіта» у власність Народного дому. *Державний архів Запорізької області*. Ф. 24, оп. 7, спр. 44. URL: <https://heritage.zp.ua/document/78-vipiska-z-zhurnalu-oleksandrivskoi-miskoi-dumi-vid-21-lipnya-1917-r-pro-prokhannya-peredachi-tovaristvu-prosvita-u-vlasnist-narodnogo-domu> (дата звернення: 25.10.2025).

7. Водотика С., Савенок Л. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 119–133.

8. Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія»*. 2016. Вип. 1. С. 31–38.

9. Доповідь міського голови міста Олександрівськ на засіданні міської думи про збройний конфлікт. *Державний архів Запорізької області*. Ф. 24, оп. 7, спр. 42. URL: <https://heritage.zp.ua/document/73-dopovid-miskogo-golovi-mista-oleksandrivsk-na-zasidan-ni-miskoi-dumi-pro-zbroyniy-konflikt> (дата звернення: 25.10.2025).

10. Жулькевська О.В., Грищенко М.В. Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. 2012.

11. Ісаченко І. Сучасна агора: як оживити міську площу? *PRAGMATIKA*. 24.03.2021. URL: <https://pragmatika.media/suchasna-ahora-iak-ozhyvyty-misku-ploshchu> (дата звернення: 25.10.2025).

12. Киридон А. Простір пам'яті: інструменталізація поняття. Україна-Європа-Світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини»*. 2013. Вип. 12. С. 203–208.

13. Кігічак А. Зустріч УСС-ів під проводом Василя Вишиваного із Запорожцями під проводом Болбочана. *Весна 1918: у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців* / упор. Ю. Щур. Київ : УВС ім. Ю. Липи, 2017. С. 75–81.

14. Козловська М.В. Свято як соціокультурний феномен сучасності: функціональний аспект : дис... докт. філософії : 03.034 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2022. 195 с.

15. Міхно Н.К. Архітектурні об'єкти як елементи соціального простору міста в предметному полі соціальних наук. *Грані*. 2019. № 4. Т. 22. С. 64–73. DOI: <https://doi.org/10.15421/171944>.
16. Міхно Н.К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро : Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+», 2020. 423 с.
17. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях континентів. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 5–6. С. 244–253.
18. Набруско І.Ю. Споживання як теоретична проблема сучасної соціології. *Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна»*. 2013. Вип. 7. С. 325–332.
19. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України* : збірник наукових статей. Київ, 2014. Вип. 8. С. 55–74.
20. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
21. Нагорний Д., Галунова К. «Ми повинні їх вшановувати»: у Запоріжжі оновили меморіальний простір пам'яті полеглих військових. *Суспільне Запоріжжя*. 01.08.2025. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/1080829-mi-povinni-ih-vsanovuvati-u-zaporizzi-onovili-memorialnij-prostir-pamati-poleglih-vijskovih> (дата звернення: 25.10.2025).
22. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з франц. А. Рєпи. Київ : ТОВ «Видавництво Кліо», 2014. 272 с.
23. Олійник О.П. Особливості просторової організації системи пішохідних зон в історичному центрі Києва. *Архітектурний вісник КНУБА*. 2021. № 22–23. С. 54–64. <https://doi.org/10.32347/2519-8661.2021.22-23.53-63>.
24. Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософ.-політолог. студії»*. 2023. Вип. 49. С. 99–104. <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.12>.
25. Рікер П. Пам'ять, забуття та історія (діалог з самим собою). *Історико-літературний журнал*. 2003. № 9. С. 25–40.
26. Синагога кравців. Inform.zp.ua. 11.04.2018. URL: https://www.inform.zp.ua/uk/places/synahoha_kravtsiv (дата звернення: 25.10.2025).
27. Трамвай в Дубовку – історія. *Alltransua*. 16.04.2025. URL: <https://alltransua.com/posts/post/497> (дата звернення: 25.10.2025).
28. У Запоріжжі намагаються повалити пам'ятник Дзержинському. *Громадське телебачення*. 07.11.2014. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-zaporizh-zhi-namahaiutsia-povalytu-pamiatnyk-dzerzhynskomu> (дата звернення: 25.10.2025).
29. У Запоріжжі обговорили будівництво меморіалу захисникам України / Запорізька міська рада. 19.01.2022. URL: <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/11158/u-zaporizhzhii-obgovorili-budivnictvo-memorialu-zahisnikam-ukraini> (дата звернення: 25.10.2025).
30. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
31. Щур Ю. Запоріжжя. XII. 1917 – втрачена перемога... *Порохівниця*. 07.04.2019. URL: https://porokhivnytsya.com.ua/2019/04/07/zp-vz_1917_lost-victory (дата звернення: 25.10.2025).
32. Щур Ю. Українська весна 1918 року: у боротьбі за Олександрівськ (Запоріжжя). *Весна 1918: у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців* / упор. Ю. Щур. Київ : УВС ім. Ю. Липи, 2017. С. 3–17.
33. Щур. Ю. Товариство «Просвіта» на Запоріжжі у першій половині XX століття: нарис історії. Дніпро : видавець Свідлер А.Л., 2018. 91 с.
34. Huizinga J. Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture. London : ROUTLEDGE & KEGAN PAUL, 1949. 220 p.
35. Lefebvre H. The Production of Space. Trans. by D. Nicholson Smith. Blackwell Publishing, 1991. 67 p.
36. Sorokin P., Merton R. "Social Time: A Methodological and Functional Analysis". 1937. *American Journal of Sociology*. 1937. № 5. Vol. 42. P. 615–629.
37. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.

Стаття надійшла у редакцію: 29.10.2025

Стаття прийнята: 11.11.2025

Опубліковано: 08.12.2025